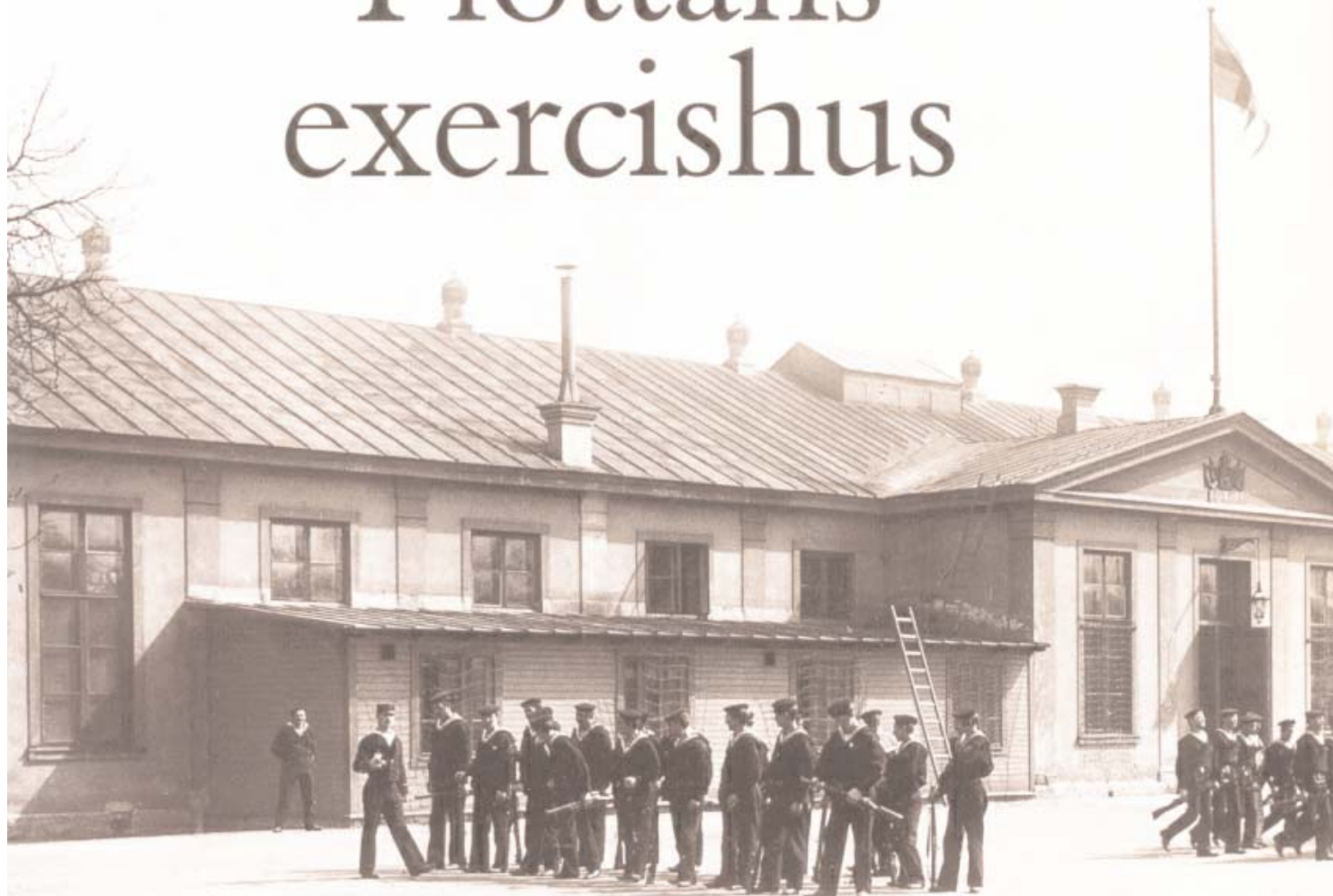

Flottans exercishus

Huset som förknippas med Moderna museet och som fungerat som utställningslokal för statens samlingar av modern konst i mer än 40 år har en lång förhistoria. Det byggdes för 150 år sedan som exercishus åt flottan och här har flera generationer blåkragar fått öva sig att hugga med sabel, fäktas med bajonett och skjuta med kanon.

Rafael Moneos nya byggnad för Moderna museet i Stockholm har sedan byggstarten 1994 sakta vuxit fram på Skeppsholmens östra sluttning. Det nya museet, med sina terrakottafärgade byggnadskroppar och sina många lanterninkrönte takfall, omfamnar från två håll den byggnad som var Moderna museets hem mellan 1958 och 1994. Den gamla museibygnaden, som uppfördes som exercisskola för flottan vid 1800-talets mitt, integreras i det nya museet och kommer att rymma lokaler för Arkitekturmuseet.

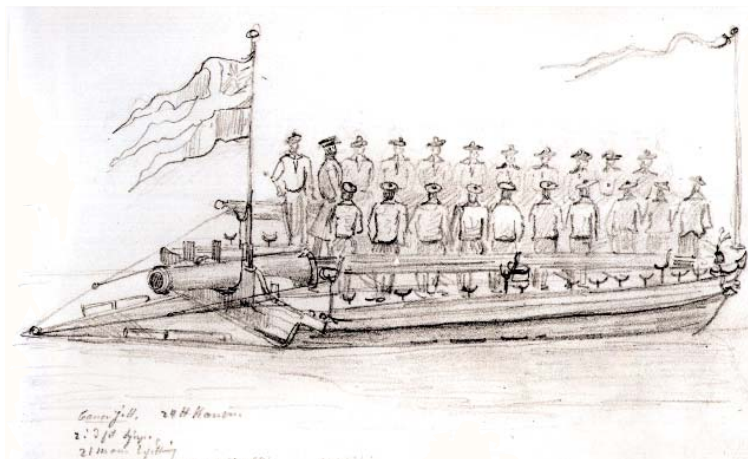
Då man för något år sedan under arbetet med ombyggnaden av de gamla lokalerna rivit bort golvbeläggningen upptäckte man en lucka i det underliggande trägolvet. Luckan öppnades och medan man lyste ner i hålet kunde

man häpet konstatera att någon glömt en tämligen stor kanonslup från roddflottans dagar nere i källaren. Ytterli-

gare undersökningar avslöjade att det snarare rörde sig om en attrapp av den främre delen av en kanonslup och inte en hel båt. Strax intill i källaren fanns ytterligare en liknande anläggning och bredvid den ett utrymme som visserligen var tomt, men där man av golvet konstruktion kunde sluta sig till att ytterligare en båtattrapp funnits. Anläggningarna finns inritade på planritningen från 1851 men ingen hade kunnat drömma om att något av det nära 150-åriga exercisbatteriet med minnen från Sveriges roddflotta skulle finnas bevarat under golvet.

Skärgårdsflottan

Vid 1800-talets mitt var den sjögående linjeflottan till största delen förlagd till Karlskrona. I Stockholm fanns skär-

Kanonjollen var i princip en flytande kanonlavett som transporterades och riktades med muskelkraft. Blyertsskiss av S. Th. Staaff 1855.

Flottans exercishus på Skeppsholmen cirka 1910. Här fanns inte bara utrymme för vapenövningar och gymnastik. På söndagkvällarna kunde flottisterna ibland få slå sig lösa med sina flickor i en stilla vals.

ten löpte kanonerna på sina släpor och bordvarts fanns utrymmen för ammunition, proviant, vatten och annan utrustning. Två master med loggertsegel kunde resas för att hjälpa framfarten vid längre förflyttningar men i strid var kanonslupen helt beroende av rodden. Kanonen riktades i sida med hjälp av årorna och varje våg som svepte förbi betydde minskad träffsäkerhet. Eftersom kanonerna bara kom någon meter över havsytan så var inte räckvidden den bästa. Normalt förfarande vid strid var att sikta mot målet och skjuta så att kanonkulan studsade på vattenytan mot målet, ungefär som då man kastar smörgås med en sten från stranden. Besättningen satt helt oskyddad på däck och rodde i regn, blåst och kyla.

Kanonjollen var bara hälften så stor som kanonslupen och mer eller mindre att betrakta som en flytande kanonlavett. Besättningen på 20 man rodde och riktade en stor kanon som stod uppställd i aktern på ett helt litet fartyg som i likhet med kanonslupen inte hade några som helst utrymmen för vila eller bekvämlighet.

Även om det rent teoretiskt fanns möjlighet att täcka över båtarna med segelduk och övernatta ombord i skärgårdsflottan så valde man oftast att söka natthamn på någon ö och tälta iland. Man övade också ofta landstignings- och förskansningsoperationer på öarna i skärgården.

Exercisskolan

Att hålla en stor roddflootta krävde mycket manskap och medan många andra nationer vid den här tiden mer och mer börjat ersätta muskelkraften med ångkraft höll man i Sverige kvar vid de gamla traditionerna. Eftersom

gårdsflottan, en samling bestyckade mindre rodd- och segelfartyg. Skärgårdsflottan, som var ett slags föregångare till vår tids kustartilleri, var uppbyggd efter de positiva erfarenheter man haft under kriget mot Ryssland 1788–90 av små lättrorliga roddfartyg med liten träffyta. Roddfartygen avfördes inte som stridsmateriel ur Svenska flottan förrän 1871 och så sent som i början på 1860-talet sjösattes nya roddkanonbåtar.

Vid exercishusets tillkomst hade flottan ännu ett stort antal roddfartyg i tjänst som bemannades med indelta rottebåtsmän, kanonier och stamanställda matroser. En förteckning från 1855 nämner tre kungafartyg, tolv chefs- och rekognoseringsfartyg, åtta mörsarfartyg, två bombkanonskonerter, två

kanonkuttrar, 53 bombkanonslupar, 12 öppna kanonslupar, 13 landstigningskanonslupar, 122 kanonjollar, en patrullbåt, fem kokslupar, en transportbåt och fyra sjömättningsbåtar.

Kanonslupen var en drygt 20 meter lång båt som roddes av 56 man vid 14 par åror. Bestyckningen utgjordes oftast av två 24-pundiga bombkanoner som på slädliknande lavetter, så kallade kursörer, stod uppställda nere i hålskeppet. Vid strid halades kanonerna ut till stävorna på släpor som löpte nere i sluparnas kölsvin. Fartygen var konstruerade för att tåla den oerhörda belastning i längskeppsriktningen som det innebar att hala upp kanonerna till stävorna. Två höga stabiliserande skott som löpte från för till akter delade slupen i tre längsgående sektioner. I mit-

det var svårt att öva krig med öppna roddbåtar på vintern så kom behovet av en lämplig övningslokal för skärgårdsflottan att växa sig allt starkare under 1800-talet.

Den 9 mars 1850 skriver stationsbefälhavaren i Stockholm Carl Fredrik Coyet i en framställan till chefen för sjöförsvarsdepartementet:

«Wapenöfningar med det vid flottan i Stockholm tillhörande manskap af Kanonierer, artilleri- och rotebåtsmän, jämte öfver- och underbefäls bildande till instruktörer, har länge saknat en högst nödig byggnad för att under vintermånaderna kunna behörigen utföras, innan seglationstidens inträdande påkallar personalens användande till utrustningsarbeten och inträffande sjöexpeditioner. Med dessa öfningar följer äfven behovet av gymnastik för Skeppsgossarne hvilken, redan i flera år blifvit verkställd uti ett gammalt skjul invid stranden ... men hvars bofälliga skick inom kort tid gör detsamma för ändamålet obrukbart.»

Ärendet behandlas med rekordfart och redan den 22 maj beslutar Kungl. Maj:t anslå den beräknade summan av 21 752 riksdaler och 32 skilling till uppförande av ett exercishus på Skeppsholmen eller «så stort belopp som kan ske utan hinder för andra möjligen ännu mer angelägna arbeten» tillägger man försiktigtvis.

Huset skulle enligt Coyets förslag uppföras på den plats där brandbatteriet (som 1817 flyttats ut till Kastellholmen) tidigare funnits. Brandbatteriet

Bombkanonslupens förskepp med släporna för kursören är tydligt bevarade. Jämför bilden av kanonslupsmodellen från Sjöhistoriska museet.

var tillsammans med kyrkklockorna stadens brandlarm. För att sammankalla räddningsmanskapat sköt man med salutkanoner olika antal skott beroende på vilken del av staden som brann.

Exercishuset skulle här också fungera som en välkommen avgränsning av varvsområdet mot övriga Skeppsholmen. Arkitekten Fredrik Bloms första förslag till exercishus visar en drygt 70 meter lång och relativt sluten byggnad med små fönsteröppningar på gavlarna. Över den väldiga exercissalen fanns

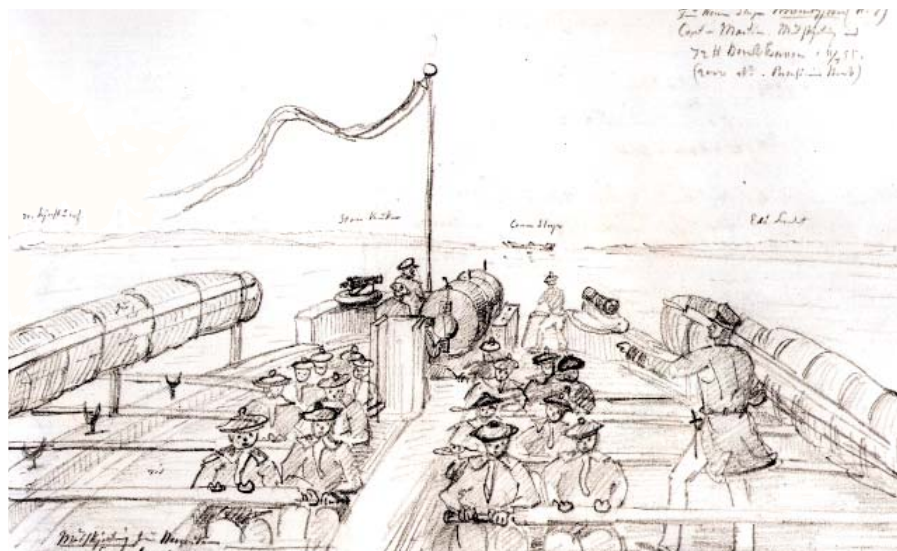
en rymlig vind som skulle kunna fungera som förläggning för sommarkommanderat manskap som inte rymdes i kasernerna.

Clas Samuel Annerstedt, som samma år som beslutet om exercishuset togs i konseljen tillträtt som ny stationsbefälhavare, skrev emellertid till Kungl. Maj:t och ville få ritningarna ändrade så att huset skulle få ytterligare en våning för att också kunna rymma ett beklädnadsförråd.

En ny remissomgång

För att flottan skulle kunna anses vara rustad så krävdes inte bara att fartyg och manskap fanns på plats. Även uniformer och annan utrustning måste finnas tillgänglig och det krävde stora förrådsutrymmen. Enligt 1849–50 års arbetsplan skulle det i förråd finnas full utrustning för två bataljoner bombkanonslupar, fyra bataljoner kanonjollar och sex chefsfartyg.

Förslaget gick på remiss och den här gången går inte beslutet lika fort. Varvschefen Johan Lilliehöök anser att förrådsfrågan bör lösas på annat sätt med en speciell förrådsbyggnad och att exercishuset kan göras mindre. Han vänder sig också mot reglementskommitténs remissyttrande där man kräver att huset ska förses med fönster på båda

Målskjutning mot en kasserad kanonslup på Edöfjärden i Stockholms skärgård den 11 juli 1855. Blyertsskiss av S. Th. Staaff ombord på bombkanonslupen n:r 7 Bruna Björn.

En modell av en kanonslup i Sjöhistoriska museet visar tydligt den del av slupen som uppfördes som attrapp i exercishuset. Kanonen på sin kursörlavett löpte på släpor i fartygets kölsvin och kunde halas upp till stäven för strid eller ner i hålskeppet då den inte skulle användas.

långväggarna för att få in mer dagsljus. Det räcker med att det finns fönster på långväggen som vetter in mot varvet. Han skriver i sitt remissvar den 20 mars 1851:

«Uti ett hus efter denna ritning erhålles betydligt mera dager än det förut föreslagna utan att den från varfvet be-

lägna väggen blir af fönster genomskuren, hvilket synes olämpligt enär det skulle omintetgöra nyttan av att kunna begagna denna vägg till stängsel för varfvet hvartill husets läge i öfrigt så väl lämpar sig.»

Den 16 maj 1851 godkände Kungl. Maj:t Fredrik Bloms nya ritningar till en ganska anspråkslös envåningsbyggnad utan förrådsutrymmen. Ett par månader senare lades grunden och hösten 1853 stod exercishuset fullt färdigt. Entrén till huset var från varvssidan. Den västra fasaden som vi idag upplever som husets framsida var helt sluten och vette ut mot några otillgängliga bergspartier.

Först fram mot sekelskiftet skapades exercisplanen i väster sedan berget sprängts undan.

Hala upp kanonerna!

I exercishusets norra del fanns utrymme för gymnastikmateriel och i dess södra fanns ett exercisbatteri, där en grövre och en lättare bombkanon samt en bombkanon på landstigningslavett stod uppställda på kursörer och släpor i det som liknade förskeppen på kanonslupar, nedsänkta i tre stora luckor i golvet.

Här kunde manskapet öva att släpa kanonerna upp och ner från stäven, rikta och ladda. I «Exercisreglemente

för kanonslupar, kanonjollar och mör-sarfartyg 1854» kan man läsa om vilka order som gavs och vilka arbetsmoment som följde då man skulle hala upp en kanon i stäven på en bombkanonslup:

Klart att hala upp kanon ur släporna!

Kommendören hemtar säkerhetsbultarna.

Hantlangarne hemtar kanontaljorna, hugga dubbla blocken i brokringarne, genomhala taljorna och uträcka löparne.

Laddarne kasta ut broken i porten.

Dumparne hugga kanontaljornas enkla block i bröstningen på lådan, hemta lyftskänklingsarne och lägga dem på durken i grannskapet av mastkogret.

Kruthemtare sopar kursören.

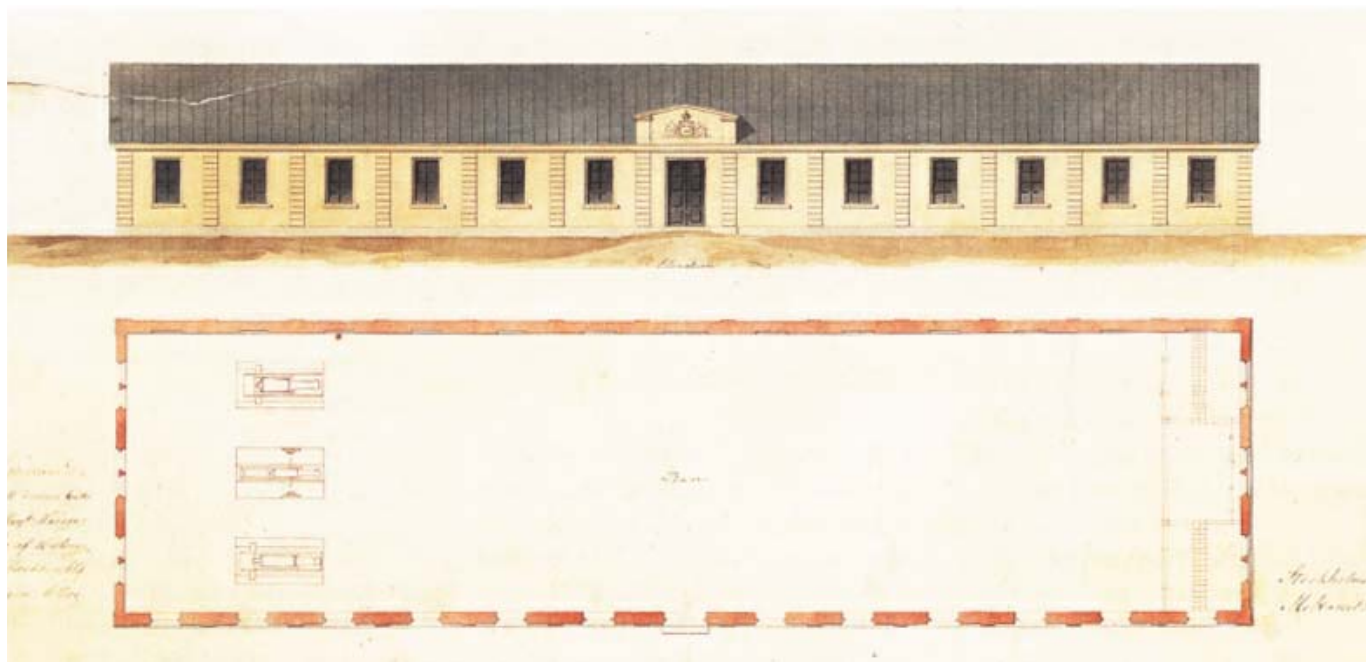
Sist låter kommendören öppna portarne.

Räck taljelöparne!

Kanonbetjäningen jemte handräckningsmanskapet bemanna kanontaljelöparne.

Hal upp!

Kanonerna upphalas. När taljorna sträfvä, skola deras enkla block af laddarne förfaras till ögonbultarne i lådan.

Fredrik Bloms ritningsförslag från mars 1851, som fastställdes den 16 maj samma år, visar exercisbatteriet som det skulle komma att utföras. I salens södra del finns tre kanonlavetter inritade i rektangulära luckor i golvet. Observera att entrén till huset vetter mot öster och in mot varvet. I Tidskrift för sjöväsendet kan man 1854 läsa att: «Exercishuset är försedt med exercisbatteri af 1 st. 72-pundig bombkanon, 1 st. 24-pundig kanon och 2 st. 12-pundiga landstigningskanoner jämte dithörande inventarier».

Exercisreglementet ger också en inblick i vad som ansågs viktigast i manskapets utbildning och hur exercisen borde bedrivas:

ORDNING FÖR EXERCISEN

Besättningen bör företrädesvis i följande ordning öfvas i tjänstens olika delar.

1:o med åror, segel och tält

2:o med kanoner

3:o med handeldvapen,

soldatinstruktion och gevärets vård

4:o med landstigning och

5:o med förskansningsarbeten

Hvarje exercis börjar långsamt och med största ordning tills hvarje man redigt uppfattat huru hvar och ett tempo skall utföras. Vid kanonexercis bör, sedan först hvar och en inlärt den befattning hvartill han är delad, skiftas runt, så att efter hand hela bejämningen må inlära hvarje befattning vid sin kanon.

Föråldrad teknik

Den typ av krigföring som man avsett att öva i exercishuset var redan föråldrad då byggnaden stod färdig. Detta kan sägas gälla generellt för alla militära anläggningar i alla tider. Nya vapen krävde ny utbildning och spåren i exercishusets golv vittnar om att nya anläggningar kommit till i salen sedan de gamla blivit omoderna. År 1875 ansökte chefen vid flottans station om att huset skulle få utökas med en tillbyggnad för ett nytt exercisbatteri av samma typ som fanns i exercishuset i Karlskrona. Dessutom ville han höja taket i huset för att få mer luft och rymd. I den utbyggnad som påbörjades året därpå byggde man upp en attrapp av akterpartiet på en stor korvett, där ett antal kanoner löpte på räls i vridlavettage på ett realistiskt fartygsdäck.

Byggmästaren vid flottans station Victor Ringheim gav 1881 byggnaden det utseende som den i stort sett behållit till våra dagar. Väggarna höjdes med drygt två meter och fönstren gjordes högre. Vid den här tidpunkten tillkom även västfasadens mittrisalit som i hundra år framåt skulle tjäna som husets entréparti.

Två år senare var det dags för en ny tillbyggnad norr om den senaste för att få ett avgränsat utrymme för övningen med handeldvapen. Flottans skjutbana

låg norr om exercishuset och öster om arresthuset, där än idag plåtskärmar framför fönstren på fasaden vittnar om de förlupna kulor som farit förbi. Skytten stod inne i exercishuset och sköt ut genom en glugg i väggen och man förstår att smällarna och krutröken kunde vara besvärande för andra aktiviteter som samtidigt kunde pågå i huset.

Under 1900-talets början blev byggnaden snart alldeles för trång. Ibland hade man behov av att öva 500 man samtidigt och dessutom behövdes utrymme för ett modernare exercisbatteri. Tillbyggnaden som kom till stånd 1913 inlemmade i sig Victor Ringheims tillbyggda flygel från 1880-talet. Östfasaden in mot varvet ansluter än i dag mycket nära till den fasad Ringheim ritade.

Kanoner och flickor

Signaturen G-g ger i Svenska Dagbladet 16 januari 1910 en mycket levande bild av exercishuset under rubriken: Flottans Stockholmsstation – En liten orientering om och på Skeppsholmen.

«Allra högst på holmen tronar exercishuset, som innefattar en stor gymnastiksal, rum för officerare och underofficerare med mera. I den del af huset som vetter mot varvet, finns en stor sal, som går under namn af 'batteriet', och utmärkes af bland annat akterrelingen af ett gammalt linjeskepp. I batteriet finns kammarskjutningsbana för artilleripjäser med pjäserna uppställda på patenterade, af kommendörkaptenerna Telander och Rosenswärd konstruerade plattformar, som troget afspegla olika slag af fartygsrörelser: stampning, rullning och gir.

Batteriet får äfven användas vid teoretiska lektioner, som på grund af lokalbrist ofta får försiggå i samma sal där samtidigt sjömaning, rustmästeri och andra bullrande företag måste bedrivas.

Exercishuset får för resten äfven tjäna åtskilliga andra ändamål ... Här är också festlokal och hvarje söndagskväll tråda blåjackorna dansen. Damer fattas inte. Officerarna deltaga ofta i dessa tillställningar, som för öfrigt gå glatt och otvunget men naturligtvis mycket korrekt till. En bekant konstnär ämnar fästa en sådan söndagsbal på duken och har gjort grundliga förstudier för tavlan.»

Konstnärens namn var Eugène Jansson, som gjort sig känd för sitt lyriska stämningsmåleri i blå färgtoner från åren kring sekelskiftet. Motiven kunde vara skymning över en ödslig gata i stadens utkanter eller sommarnatt över Riddarfjärden. Då hans blå målningar började att bli allmänt accepterade och uppskattade övergav han stilen för att istället ägna sig åt expressiva figur- och nakenstudier.

Eugène Jansson led av en njursjukdom som tvingade honom att regelbundet gymnastisera och bada. Genom kontakter fick han tillträde till flottans badhus på Skeppsholmen där han fann gott om modeller för sitt figurmåleri.

Söndagsbalerna i exercishuset vann också hans intresse och åren kring 1910 gjorde han flera studier av dansande par med svängande svepande rörelser. På tavlan «Matrosbal» från 1912 har exercissalen smyckats med signalflaggor. Man dansar en stilla vals i det dunkla skenet från gaslyktorna under taket. Färgerna tonar i blåviolett och brunt och duken lyser fram mellan de tunna, snabbt lagda penseldragen.

Tavlan ägs i dag av Statens sjöhistoriska museum och en tidigare version av motivet från 1909, även den med titeln «Matrosbal», finns på Thielska galleriet i Stockholm.

‘Flottan dansar bäst’

Evert Taube har också beskrivit söndagsbalerna i exercishuset. Inte i bild men i ord och toner. Han gjorde sin värnplikt vid flottan 1916–17 och var en tid förlagd vid skjutskolan på Skeppsholmen. År 1928 spelade han in «Bal på Skeppsholmen» på skivmärket Husbondens röst. Till melodin av en oerhört sugande hopp-hambo sjunger Taube bland annat:

Klänningar i grönt
och strumporna så skönt
i gult eller skärt – ja här är säkert lönt
att skruda sig till fest,
för Flottan dansar bäst!
Här vill man vara gäst!

Hej, passa på för nu ska vi
brassa back!

Nu går vi runt på klack
ock hala hem vår slack!

Var lugn, du

är trygg och säker hos
en första klass signalmatros

«Matrosbal». Eugène Janssons expressiva målning från 1912 sveper oss in i virvlarna av 1910-talets moderna Bostonvals. Exercishuset på Skeppsholmen är smyckat till fest och Blåkrågarna snurrar i dansen med flickorna från stan.

På 1950-talet hade exercishuset tjänat ut sin roll som utbildningslokal för flottans manskap och 1956 uppläts det till Nationalmuseum för att användas för utställningar av modern konst. Tanken att visa konst i exercishuset var inte ny. Redan 1886 hade fröken Concordia Löfvig i «Föreningen till det godas befrämjande» begärt att få ha en konstutställning i huset men fått avslag från Marinförvaltningen.

Under åren 1956–58 byggdes huset om till museum med Per-Olof Olsson som arkitekt och den 9 maj 1958 kunde kung Gustaf VI Adolf inviga det nya museet. Redan i oktober 1956, medan ombyggnaden ännu pågick, ställdes Picassos «Guernica» ut i lokalen.

Då Statens fastighetsverk projekterade det nya Moderna museet och Arkitekturmuseum var det en självklarhet att bevara och utnyttja den unika bygg-

nad som skapats av Fredrik Blom och Victor Ringheim under mitten och slutet av 1800-talet. Lika självklart är det att bevara de lämningar som hittats under byggnadens golv och som ger en direkt länk till husets ursprungliga användning. Arkitekturmuseum kommer att få flytta in i en byggnad med en oerhört spännande och fantasi-eggande förhistoria. ■

Hans Landberg